

CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK

**12^e Volkstelling,
annex woningtelling
31 mei 1947**

Organisatie van de telling
(bijlage bij de publikatie Serie A, deel 1)

Afdeling Algemene tellingen en bevolkingsstatistiek
's-Gravenhage, 1957

Inhoud

Blz.

Hoofdstuk I	<u>Wettelijke voorbereiding</u>	1
Hoofdstuk II	<u>Wetenschappelijke voorbereiding</u>	2
	1. <u>De vragenlijsten met toelichting</u>	2
	a. De volks- en beroepstelling	2
	b. De woning- en gezinstelling	3
	c. De telling in gestichten en instellingen	4
	d. De telling op schepen en in woonwagens	4
	2. <u>De classificaties</u>	5
	a. De bedrijfs- en beroepsclassificatie	5
	b. De indeling der gemeenten in wijken en buurten ...	7
Hoofdstuk III	<u>De organisatie van de telwerkzaamheden in den lande</u> ...	8
	1. De inschakeling van de gemeentebesturen	8
	2. De instructie van de plaatselijke leiders	8
	3. De werving en instructie van de tellers	9
	4. De propaganda	10
	5. De uitzending, verdeling en inzending van het tel- materiaal	11
	6. De registercontrole	12
Hoofdstuk IV	<u>De organisatie van de verwerking van het materiaal</u>	15
	1. De huisvesting	15
	2. De werving en instructie van de bewerkers	16
	3. De fasen van bewerking	17
	4. De centrale administratie	18
	5. De inventarisatie van het grondmateriaal	19
	6. De verstreping van het telmateriaal	20
	7. De codering van de beroepstelling	22
	8. De machinale bewerking	22
	9. Het kopijmaken	24a
	10. De publikatie der uitkomsten	24a
Hoofdstuk V	De kosten van de 12e Volkstelling	27

LIJST VAN FIGUREN (losr bijgevoegd)

- Figuur 1. Organisatieschema afdeling Algemene tellingen ten tijde van de 12e Volkestelling.
- " 2. Schema registercontrole
- " 3. Verdeling van het aantal bewerkers op opeenvolgende tijdstippen naar de aard van de werkzaamheden.
- " 4. Schema van de opeenvolgende fasen van bewerking.
- " 5. Voortschrijding van de verschillende fasen van de bewerking.
- " 6. Aantal bewerkers betrokken bij bewerking 1 en 1a.
- " 7. Aantal bewerkers betrokken bij bewerking 2 en 2a.
- " 8. Aantal bewerkers betrokken bij de bewerking 3 en 3a, 4 en 4a, 5 en 5a.
- " 9. Aantal per uur bewerkte telformulieren (bewerking 1 en 1a).
- " 10. Schema voor de verstreping der telformulieren I en II.
- " 11. Ponskaart voor de Woning- en gezinstelling.
- " 12. Ponskaart voor de Volks- en beroepstelling.

Wettelijke voorbereiding

De sinds 1829 gehouden Nederlandse volkstellingen hebben bij de Wet van 22 april 1879 een wettelijke grondslag verkregen. In deze wet is een periodiciteit van 10 jaar beginnende in 1879 voorgeschreven, terwijl is bepaald, dat de uitvoeringsvoorschriften bij algemene maatregel van bestuur moeten worden vastgesteld.

Bij de Wet van 26 april 1918 werd de periodiciteit een jaar opgeschoven, zodat niet in 1919, doch in 1920 de eerstvolgende telling zou worden gehouden.

De algemene volkstelling, die op grond van deze Wet in 1940 had moeten plaatshebben, werd na de Duitse inval bij Besluit van de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht van 29 mei 1940 uitgesteld.

Reeds één maand na de beëindiging van de vijandelijkheden is de noodzakelijkheid van een algemene volkstelling in de Centrale Commissie voor de Statistiek aan de orde gesteld en hebben de besprekingen en het schriftelijk overleg dienaangaande een aanvang genomen.

Toen tenslotte de Minister van Economische Zaken zich in augustus 1946 op aandrang van de Centrale Commissie in een persoonlijk voor hem geleide vergadering bereid verklaarde zijn medewerking te verlenen aan het zo spoedig mogelijk houden van een algemene volkstelling, kon een wettelijke regeling dus niet gemist worden. Op 28 december 1946 kwam de wet tot stand waarbij bepaald werd, dat de eerstvolgende algemene volkstelling gehouden zou worden in het jaar 1947. Blijkens de Memorie van Toelichting zou deze telling in de plaats treden van die van 1950, zodat de daaropvolgende telling eerst in 1960 zou plaatsvinden. Aangezien het technisch uitvoerbaar werd geacht de teldatum reeds op 31 mei 1947 te stellen, moesten alle verdere voorbereidingen in een zeer korte spanne tijds verlopen.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft niet op de totstandkoming van de wet gewacht en de voorbereidingen intern reeds voordien ter hand genomen. Op 15 september 1945 was een afzonderlijke afdeling Algemene Tellingen ingesteld (zie Organisatieschema, figuur 1), waarin enkele medewerkers van het Bureau werden samengebracht om de eerste voorbereidingen te treffen, doch eerst op 19 oktober 1946 werd toestemming verkregen tot het openen van een voorbereidingskrediet en konden ook uitvoeringsmaatregelen worden getroffen.

Op 5 februari 1947 verscheen het Koninklijk Besluit, waarin de teldatum definitief op 31 mei 1947 werd bepaald en waarin verder de nadere voorschriften waren opgenomen.

Aangezien aan deze volkstelling tevens een woningtelling zou worden verbonden werden in dit Besluit ook daaromtrent voorschriften gegeven. Het Besluit kon hiervoor mede steunen op de Woningwet, welke enkele bepalingen bevat betreffende het houden van woningtellingen in de gemeenten.

Op 14 februari volgde de beschikking van de Minister van Economische Zaken, waarbij de modellen der telformulieren en omslagen werden vastgesteld. Op 7 maart verscheen de beschikking van de Ministers van Economische Zaken en van Binnenlandse Zaken, waarbij de voorschriften tot regeling van de werkzaamheden van de gemeentebesturen in verband met de 12e volkstelling werden vastgesteld en op 19 mei de beschikking van eerstgenoemde Minister, waarbij uit 's Rijks kas aan de gemeentebesturen ter tegemoetkoming in de kosten van deze telling werd geregeld.

Tenslotte volgden op 21 mei, wederom als beschikking van beide Ministers, de aanvullende voorschriften voor de gemeentebesturen betreffende de vergelijking van het persoonsregister der gemeenten met de aan de volkstellingsformulieren gehechte register-controlestroken.

HOOFDSTUK II

Wetenschappelijke voorbereiding

1. De vragenlijsten met toelichting

De wetenschappelijke voorbereiding van een massa-telling is van het allergrootste belang. Zij bepaalt het al of niet slagen van de telling; zij beïnvloedt de kosten, de bewerkingsduur en de bruikbaarheid van de resultaten en verdient dus in de periode van voorbereiding de meeste aandacht. Bij een statistische enquête van geringe omvang kan men de gevolgen van een minder juiste formulering van vragen of toelichtingen nog eventueel opvangen door navraag, bij een census is zulks praktisch uitgesloten en kunnen de gevolgen van een minder gelukkige vraagstelling desastreus zijn. De vragen moeten vóór alles begrijpelijk zijn en in alle gevallen gemakkelijk zijn te beantwoorden. De grootste zorg van de samenstellers der vragenlijsten is het formulier zo eenvoudig mogelijk te houden en weerstand te bieden aan de schier on eindige reeks aanvragen om bij gelegenheid van deze telling tegelijkertijd "even" te vragen naar tal van bijzondere onderwerpen, die alleen voor zeer speciale doeleinden van belang zijn. Toch dient in ruime mate overleg te worden gepleegd, zowel over de op te nemen vragen als over de formulering der vragen. Uit de reacties van anderen wordt de juiste vraagstelling en eveneens de daarbij behorende blijkbaar noodzakelijke toelichting geboren.

a. De volks- en beroepstelling

Evenals bij vorige volkstellingen is wederom gebruikgemaakt van individuele telformulieren en niet van lijsten, zulks in de eerste plaats om het materiaal op eenvoudige wijze te kunnen zuiveren en completeren, voor zover zulks noodzakelijk blijkt bij controle met de bevolkingsregisters, en voorts om bij de bewerking onvolledig ingevulde formulieren voor nadere behandeling uit te kunnen schieten en het gehele materiaal voor de verschillende deelbewerkingen te kunnen splitsen.

Er werden 4 modellen van individuele telformulieren vastgesteld, 2 voor mannen en 2 voor vrouwen. Elk model had een eigen kleur. De eerste 2 modellen waren bestemd voor de ter plaatse wonende man resp. vrouw, ook indien deze tijdelijk afwezig was, het derde en vierde model was bestemd voor de man resp. vrouw, die slechts tijdelijk in de gemeente aanwezig was. Dit systeem was nodig, omdat in de Nederlandse volkstellingen niet de zgn. feitelijke (de facto) bevolking wordt geteld, doch de zgn. werkelijke (de jure) bevolking. Aan elk formulier was een afscheurbare strook verbonden, waarop vermeld dienden te worden als identificatiegegevens de naam, de geboortedatum en de werkelijke woonplaats. De volgende gezichtspunten werden in de vraagstelling opgenomen:

Woongemeente, wijk en buurt
Verblijfplaats
Geboortejaar
Geboorteplaats
Woonplaats in augustus 1939
Nationaliteit
Burgerlijke staat
Kerkelijke gezindte
Plaats in het huishouden
Academische vorming
t.w. opleidingsplaats
behaalde graad
studierichting
Beroepswerkzaamheid
Aard van het bedrijf
Positie in het bedrijf
Aard van het beroep
Werkgemeente

Vervoermiddel bij de dagelijkse intercommunale migratie (forensen)

Bovendien werden op de formulieren voor mannen enkele vragen opgenomen voor de samenstelling van een statistiek der echtparen en een statistiek der huwelijksvruchtbaarheid. Deze vragen werden op het mannenformulier gesteld teneinde een directe relatie te kunnen leggen met het beroep van de man. De vragen hadden betrekking op:

geboortejaar echtgenote
kerkelijke gezindte echtgenote
jaar van huwelijkssluiting
al of niet voor beiden eerste huwelijk
aantal uit bestaande huwelijk levendgeboren kinderen
aantal beneden 6 jaar overleden kinderen

De vragen van de eigenlijke volkstelling werden aan de voorzijde van het formulier gesteld, die van de beroepstelling aan de achterzijde. Voor kinderen beneden 14 jaar behoefde de achterzijde in het geheel niet te worden ingevuld.

b. De woning- en gezinstelling

Ten behoeve van de woning- en gezinstelling werden twee modellen van omslagen ontworpen.

Het model A, de woningenslag, bevatte aan de voorzijde de vragen, die op één woning of andere bewoonde ruimte betrekking hebben. De vraagstelling betref de volgende gezichtspunten:

Ligging van woonverblijf (gemeente, wijk en buurt)
Aard van het woonverblijf
Aanwezigheid van bedrijfsruimte
Bouwwijze
Woningindeling en -gebruik
Openbare aansluitingen
Eigendom en huurverhouding
Huurwaarde
Bewoning

De toelichting op deze vragen werd aan de achterzijde van de omslag gesteld op dusdanige wijze, dat vraag en toelichting op gelijke hoogte waren gesteld met een horizontaal doorlopende lineatuur. De binnenzijde van de omslag werd gereserveerd voor een inventarisatie van de huishoudingen, welke in de woning waren gehuisvest. In iedere woningomslag kwamen nl. evenveel omslagen B als er huishoudingen in de woning aanwezig waren. In het algemeen was dit slechts één huishouding, maar bij de grote mate van samenwoning was het noodzakelijk een speciale omslag voor een huishouding in te voeren. In elke omslag B werden dan de individuele telformulieren van de leden van de huishouding ingevoegd. Aan de binnenzijde van de omslag B was de met de vragen op de telformulieren corresponderende toelichting wederom op gelijke hoogte gesteld met dien verstande, dat de toelichting op de voorzijde der telformulieren ter linkerzijde, die op de achterzijde ter rechterzijde was opgenomen. Op de voorzijde werden slechts enkele vragen gesteld ter identificatie van de huishouding, zomede betreffende de volgende gezichtspunten:

- het al of niet hoofdbewoner zijn
- het aantal ter beschikking staande vertrekken
- het aantal met andere huishoudingen gedeelde vertrekken
- het gebruik van bedsteden
- het gebrek aan voldoende slaapruijnte

Reeds hier zij vermeld, dat van alle gestelde vragen alleen de vraag naar het aantal bedsteden niet bewerkbaar bleek, aangezien het begrip bedstede speciaal in de grote steden blijkbaar zo onbekend was geworden, dat men in tal van gevallen het aantal bedden vermeldde.

c. De telling in gestichten en instellingen

De omslagen A en B waren uiteraard niet te gebruiken in alle gevallen, dat personen niet in een woning of als zodanig dienstdoende ruimte waren gehuisvest, doch in een collectieve huishouding in gestichtsverband samenwoonden. Zo moesten daarvoor speciale omslagen worden gecreëerd. De omslag C, de gestichtsomslag, bevatte slechts een aantal vragen betreffende de aard van het gesticht en een vraag betreffende de personeelsterkte.

Met de omslag B correspondeerde voor deze speciale categorie de omslag D, bestemd zowel voor elke huishouding van het personeel als voor een groep van alleenstaande personen, hetzij verzorgers, hetzij verzorgden. De vragen op deze omslag D dienden slechts om de inhoud van de omslag te karakteriseren, terwijl aan de binnenzijde dezelfde toelichting op de individuele telformulieren was afgedrukt.

d. De telling op schepen en in woonwagens

Naast de bevolking in gestichten moest ook de zgn. varende en rijdende bevolking op een bijzondere wijze geteld worden. De omslagen E werden speciaal voor deze categorie ontworpen en vervulden dezelfde functie als de omslagen A en B bij de woning- en gezinstelling. Daar de bewoning door meer dan één huishouding hier tot de uitzonderingen behoort (bijv. op Rijnaken 1))

1) In deze gevallen werd in de omslag E een met F gemerkte omslag ingevoegd.

kon hier met één omslag volstaan worden. De vragen op deze omslag dienden in de eerste plaats om vast te stellen, of de huishouding is aangetroffen in een woonschip, een varend schip of een woonwagen, en voorts om van de huishouding, waarvan de leden veelal in het Centraal Bevolkingsregister of soms voor een deel in een gemeentelijk bevolkingsregister zijn opgenomen, te kunnen vaststellen met welke gemeente, op het tijdstip der telling, de meeste banden bestonden (ligplaats, thuishaven, waladres, standplaats, enz.). De regionale verdeling van de huishoudingen van de varende en rijdende bevolking zou dan niet naar de toevallige verblijfplaats op het moment van telling, doch naar de meest frequente verblijfplaats kunnen geschieden. Bij de volks- en beroepstelling zijn de leden van deze huishoudingen achteraf, voor zover niet opgenomen in het Centraal Bevolkingsregister, gerubriceerd naar de gemeenten, waar zij in het bevolkingsregister waren opgenomen.

2. De classificaties

Bij de opstelling van de vragenlijsten was reeds ten volle rekening gehouden met de indeling van de getelde massa naar verschillende gezichtspunten. Zo werd bijv. vraag 8 op het individuele telformulier in een zestal vragen gesplitst, teneinde op zo eenvoudig mogelijke wijze de plaats in het huishouden te kunnen vaststellen. Door vier vragen te stellen, waarvan er slechts één met ja beantwoord kon worden werd de massa terstond in vier categorieën verdeeld, de twee overige vragen dienden ter nadere onderscheiding van de inwonende gezins- of familieleden en van het inwonend personeel. Een zelfde methode van vraagstelling werd gevolgd voor de rubricering der werkenden en tijdelijk niet-werkenden en de indeling naar de positie in het bedrijf. Zodoende kon achter de vragen vermeld onder 8, 11 en 13 reeds de codering vermeld worden, welke van toepassing zou zijn in geval de desbetreffende vraag met "ja" beantwoord zou worden.

Voor de nationaliteiten en de kerkelijke gezindten werden codes opgesteld waarin slechts de meest voorkomende nationaliteiten resp. gezindten afzonderlijk werden vermeld. Bij de nationaliteiten werden naast statenloos negen nationaliteiten afzonderlijk vermeld, terwijl van de groep "overige nationaliteiten" achteraf een gedetailleerde verantwoording is gegeven. Bij de kerkelijke gezindten werden in eerste instantie naast "geen" kerkelijke gezindte 10 gezindten onderscheiden, terwijl van de overige vervolgens 11 kleinere gezindten afzonderlijk werden vermeld. Voor het restant is eveneens achteraf een verantwoording gegeven.

Twee classificaties vereisten een zeer omvangrijke voorbereiding, t.w. de indeling van de beroepsbevolking naar bedrijven en beroepen en de indeling van de gemeenten in wijken en buurten.

a. De bedrijfs- en beroepsclassificatie

Voor de indeling van het bedrijfsleven stonden een systematische indeling en alfabetische klapper ter beschikking, welke aansloten op de indelingen, welke deels bij de bedrijfstelling en deels bij de beroepstelling van 1930 waren gevolgd. Van de bedrijfstelling was vooral een nadere detaillering van de industrie en de handel overgenomen. Voor toepassing van deze in 1946 gepubliceerde indeling moesten echter enkele groepen worden samengevoegd, aangezien het onderscheidingen betrof, die uitsluitend via een bedrijfstelling en zeker niet via een beroepstelling konden worden verkregen. Immers bij een bedrijfstelling bereikt men de werkgever en kan men

gedetailleerde vragen stellen omtrent de aard van het bedrijf, terwijl bij een beroepstelling ook de werknemer moet kunnen worden gerubriceerd naar zijn eigen opgave van het bedrijf, waarin hij werkt. Met het oog op de mechanische bewerking werd voorts de romeinse nummering van de bedrijfsklassen vervangen door een arabische nummering, waarbij elke bedrijfstak een eigen tiental werd toegewezen (de nijverheid 0 en 1). Voor de bedrijfstypering werden twee nieuwe klappers gedrukt. Een volledig alfabetische en een waarin de bedrijfsbenamingen binnen elke bedrijfsklasse alfabetisch gerangschikt waren, zulks in verband met het feit, dat de bedrijfstypering in twee fasen zou geschieden, eerst de bedrijfsklasse en vervolgens de bedrijfspgroep. In de tweede fase werd de typering van de bedrijfsklasse dus automatisch gecontroleerd.

Voor de beroepen stond geen direct bruikbare classificatie ter beschikking. De in 1930 gebruikte classificatie was uitermate gedetailleerd en toepassing van deze indeling zou noodzaken tot het bijeensorteren van alle werknemers per bedrijf en vervolgens veelvuldig overleg vooral met grote bedrijven over de rubricering van hun werknemers.

Het meest tijdrovende element in de toepassing van de indeling van 1930 was gelegen in de splitsing tussen personeel in het eigenlijke bedrijf en personeel in algemene dienst, waarbij dan de laatste categorie in een 9-tal groepen werd onderscheiden en de eerste categorie binnen elke bedrijfspgroep naar een aantal afzonderlijke beroepen werd onderverdeeld. Deze typering van de afzonderlijke beroepen per bedrijfspgroep was niet alleen zeer omslachtig, maar was bovendien slechts verantwoord, wanneer ook de tabellen zo ingericht werden, dat per bedrijfspgroep een beroepsonderscheiding werd gegeven. De ervaring had echter geleerd, dat een dergelijke tabel zeer omvangrijk werd. De desbetreffende publikatie voor 42 economisch-geografische gebieden van de beroepstelling 1930 telde niet minder dan 633 bladzijden, terwijl men in het algemeen veel meer belangstelling had voor de bedrijfsindeling en de beroepsindeling afzonderlijk per gemeente.

Teneinde de bewerking te kunnen bespoedigen en tabellen met de belangrijkste gegevens per gemeente te kunnen publiceren is een geheel nieuwe beroepsindeling ontworpen.

In de eerste plaats is de indeling naar de positie in het bedrijf gewijzigd. De volgende categorieën zijn onderscheiden:

zelfstandige bedrijfshoofden	(in 1930 positie A)
kleine zelfstandigen zonder personeel 1)	(" 1930 " A)
medewerkende echtgenoten	(" 1930 " A)
directeuren van N.V.'s, Coöp., e.d.	(" 1930 " B)
bedrijfsleiders, meesterknechts, filiaalhouders	(" 1930 " C)
arbeiders	(" 1930 " D)
	tenzij in alg. dienst)
medewerkende kinderen	(in 1930 positie D)
employés	(in 1930 hoofdzakelijk in alg. dienst)

Hieraan werden 3 groepen toegevoegd voor tijdelijk niet-werkenden, t.w.:

• wachtgelders en werkzoekenden
• tijdelijk in militaire dienst
• gevangenen, geïnterneerden

Deze laatsten behoren wel tot de beroepsbevolking, maar niet tot de werkzame bevolking.

1) Bij de bewerking slechts voor de nijverheid van de eerste groep afgesplitst.

In 1930 werd alleen het begrip beroepsbevolking gehanteerd, terwijl thans afzonderlijke gegevens verzameld konden worden over de werkzame bevolking. Voorts was de splitsing tussen arbeiders en employés aanzienlijk eenvoudiger door te voeren, dan die tussen personeel in het eigenlijke bedrijf en personeel in algemene dienst, terwijl het afzonderlijk vermelden van medewerkende echtgenoten en kinderen de cijfers voor de bedrijfshoofden en arbeiders aanzienlijk betrouwbaarder maakten, aangezien de categorie der medewerkers zeer moeilijk bepaalbaar is. Op het telformulier werd deze keer dan ook een speciale vraag voor de medewerkers opgenomen, evenals voor de verschillende onderscheidingen van de personen met een zelfstandige of leidende positie in het bedrijfsleven.

In aansluiting op deze nieuwe indeling naar de positie in het bedrijf werd een indeling in sociale beroepsgroepen ontworpen, t.w. 10 beroepsgroepen voor de personen met een zelfstandige of leidende positie en de medewerkers, 13 beroepsgroepen voor de vrije beroepen en employés en 15 beroepsgroepen voor de arbeiders. Deze indeling geeft een summier beeld van de beroepsstructuur in een aantal grote groepen en geeft in het bijzonder ook voor kleine gemeenten een statistisch verantwoord overzicht van de beroeps-groepering.

Tenslotte zijn van de 28 beroepsgroepen van vrije beroepen, employés en arbeiders een 215 beroepen afzonderlijk genomen. Hierbij is er naar gestreefd zoveel mogelijk de belangrijkste beroepen te vermelden, terwijl in het algemeen de differentiatie in de grote groepen van geoefende en ongeschoolde arbeiders niet is belicht.

Voor een juiste typering naar de positie in het bedrijf, de beroepsgroep en het beroep is een omvangrijke klapper samengesteld, waarin ongeveer 10 000 beroepsbenamingen in alfabetische volgorde zijn opgenomen en achter elke benaming 6 codecijfers zijn vermeld. De samenstelling van deze codelijst was een zeer omvangrijke en nauwgezette arbeid, welke slechts doorter zake deskundigen kon worden verricht.

b. De indeling der gemeenten in wijken en buurten

In de inleiding van de publikatie B.1. "Plaatselijke indeling" van de uitkomsten van de 12e Volktelling is een uitvoerig overzicht gegeven van ontwikkeling van deze indeling sinds de 3e Volktelling van 1849. Het besluit, dat voor de telling van 1947 een meer sociaal-geografisch verantwoorde indeling zou worden toegepast, maakte een volledige herziening van de in 1920 en 1930 gebruikte topografische indeling noodzakelijk. Voor deze algehele herziening is de hulp ingeroepen van de meest belanghebbende organen, t.w. de Provinciale Planologische Diensten en de Economisch-Technologische Instituten in de verschillende gewesten. In onderling overleg hebben deze volgens de richtlijnen, die door het Centraal Bureau voor de Statistiek in overleg met de Rijksdienst voor het Nationale Plan in het najaar van 1946 zijn verstrekt, nieuwe indelingen ontworpen, welke in de eerste maanden van 1947 in de provinciale hoofdsteden zijn besproken en onderling gecoördineerd. De concept-indelingen zijn vervolgens voorgelegd aan de gemeentebesturen, die ook over de benamingen en schrijfwijze der namen van de onderscheiden wijken en buurten geadviseerd hebben. Grijsdrukken van de kaartbladen 1 : 25 000, waarop de bewoonde oorden van de telling van 1930 waren omljnd, werden voor dit doel gelichtdrukt en ter beschikking gesteld voor het inschetsen van de nieuwe indeling, terwijl de uiteindelijk vastgestelde indeling wederom centraal werd ingetekend op de films van deze kaartbladen.

Op deze wijze konden met behulp van deze zelfde films vervolgens de bladen met de nieuwe indeling vermenigvuldigd worden en algemeen verkrijgbaar worden gesteld.

De definitieve indelingen zijn vóór de telling aan de gemeenten toegezonden, opdat men bij de indeling van de gemeente in telgebieden voor de afzonderlijke tellers rekening zou kunnen houden met deze wijk- en buurtindeling. Voor controle werd van elke gemeente vóór 1 mei 1947 een opgave verlangd van de nummers der telgebieden, die in elke wijk en/of buurt werden onderscheiden.

HOOFDSTUK III

De organisatie van de telwerkzaamheden in den lande

1. De inschakeling van de gemeentebesturen

Van ouds zijn in Nederland de gemeentebesturen ingeschakeld voor het ter plaatse verzamelen van de voor een volkstelling nodige gegevens, terwijl sinds 1899 de organisatie van de telling en de bewerking der verzamelde gegevens is opgedragen aan het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Naast de officiële voorschriften is ditmaal bijzondere aandacht besteed aan het scheppen van goede verhoudingen tussen de organisatoren op het Centraal Bureau en die in de gemeente en het kweken van een grote mate van bereidheid om alles in het werk te stellen de telling te doen slagen. Zulks was ditmaal zeer nodig, daar voor het eerst een proef zou worden genomen met de inschakeling van onbetaalde tellers.

Voor de werving van deze tellers zou de volledige en oprechte medewerking van de gemeentebesturen moeten worden verkregen. Ter inleiding van de officiële voorschriften zijn daarom eerst tussen 17 en 28 februari 1947 in elke provincie bijeenkomsten onder leiding van de Commissaris der Koningin belegd van alle burgemeesters.

De Directeur-Generaal van de Statistiek heeft daar een uiteenzetting gegeven over het nut en de betekenis van de op handen zijnde telling. Op de voordracht volgde steeds een geanimeerde discussie over tal van praktische vraagstukken de telling betreffende.

2. De instructie van de plaatselijke leiders

In aansluiting op het eerste contact, dat met de hoogste vertegenwoordigers der gemeenten was gelegd, werden tussen 18 en 29 maart 1947 14 regionale bijeenkomsten belegd met de plaatselijke leiders. Behalve in de provinciale hoofdsteden (uitgezonderd Haarlem) werd ook in Deventer, Amsterdam, Rotterdam en Breda vergaderd. De bereikbaarheid van deze centra voor de omliggende gemeenten bepaalde de keuze van de vergaderplaats.

De in elke gemeente door het gemeentebestuur benoemde plaatselijke leider was in het algemeen de chef van de afdeling, waaronder het bevolkingsregister ressorteerde, doch zeer vaak ook de gemeentesecretaris of zelfs de burgemeester zelf.

Aan alle leiders was ter bestudering een in concept gedrukte 80 pagina's tellende "handleiding voor de gemeentebesturen" toegezonden met het verzoek op de a.s. leidersvergadering eventuele verbeteringen voor te stellen of toelichting te vragen over die punten, die niet of niet volkomen geregeld

waren. Ook over de mogelijke oplossing van typisch lokale moeilijkheden kon bij die gelegenheid raad gevraagd worden. Het hoofd en plv.hoofd van de afdeling Algemene tellingen van het Centraal Bureau hebben elk de helft van deze vergaderingen geleid, terwijl steeds ook een adjunct-inspecteur van de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters en een lid van de staf van de afdeling Algemene tellingen aanwezig was.

Telkens werd eerst een algemene inleiding gegeven, waarin de organisatie en de vragenlijsten werden besproken. Vervolgens werden dan de vele vragen, die uit de vergadering naar voren kwamen, beantwoord. Naast deze officiële bijeenkomsten werd nog op twee andere vergaderingen de volkstelling met gemeentelijke bevolkingsambtenaren besproken. In de eerste plaats op een te Utrecht gehouden bijeenkomst van de Adviesclub Bevolking van de Ned. Bond van Gemeente-ambtenaren en in de tweede plaats op een te Amsterdam gehouden vergadering van de Vereniging voor Bevolkingsboekhouding waar het hoofd van de afdeling Algemene tellingen een uiteenzetting heeft gegeven over de beginselen en het systeem van de te houden "registercontrole" (een controle op de overeenstemming van volkstelling en bevolkingsregisters). De gemeenten werden echter ook zoveel mogelijk bezocht, ten einde hun speciale moeilijkheden te bespreken en de voortgang der voorbereidende werkzaamheden te controleren. Een ambtenaar van het Centraal Bureau bezocht niet minder dan 200 gemeenten, terwijl de adjunct-inspecteurs van de Rijksinspectie bij hun controle-bezoeken ook de volkstellingszaken behartigden en tezamen ± 150 gemeenten voor hun rekening namen. Ongeveer 1/3 van alle gemeenten werd dus bezocht.

De contacten, welke op deze wijze werden gelegd, hebben een goede samenwerking zeer sterk bevorderd. Ontelbare malen werd door plaatselijke leiders telefonisch contact met het Centraal Bureau gezocht teneinde moeilijkheden te bespreken, terwijl alle schriftelijke verzoeken om inlichtingen in het algemeen binnen twee dagen werden afgedaan.

3. De werving en instructie van de tellers

In punt 1 is er reeds op gewezen, dat de invoering van het systeem van onbetaalde tellers een zware belasting van de gemeenten betekende; immers het recruterende van een dergelijk leger is geen eenvoudige zaak. De recrutering was in handen gelegd van de gemeentebesturen, die een beroep konden doen op de medewerking van alle overheidsdienaren. In het Koninklijk besluit van 5 februari 1947 (Stbl. H. 44) was in art. 4 bepaald: De uitvoering dezer telling is opgedragen aan de gemeentebesturen. Deze dienen daartoe gebruik te maken van het gemeentepersoneel, terwijl bovendien plaatselijke woonachtig personeel van Rijks- en Provinciale diensten kan worden ingeschakeld. Zo nodig kunnen overheidsdiensten of -instellingen gedurende de tel-dagen voor het publiek worden gesloten. Ter uitvoering van deze bepaling hebben de Ministers als Departementshoofden aan alle onder hen ressorterende hoofden van dienst een circulaire doen uitgaan om op volledige medewerking aan te dringen.

Bovendien werd door de Directeur-Generaal van de Statistiek persoonlijk contact gezocht met de leiders van de grote diensten: Posten, Belastingdienst, Marechaussée, Rijksveldwacht, Leger, Nederlandsche Spoorwegen, enz. Bij deze besprekingen werd steeds een contactambtenaar aangewezen met wie alle moeilijkheden, die zich in den lande zouden voordoen, telefonisch opgenomen konden worden. De omvang van het gehele telwerk (het invullen van

Omvang en samenstelling van het tellerscorps

Samenstelling tellerscorps (inclusief reserve-tellers)	Mannen	Vrouwen	Totaal 1)
<u>Gemeentepersoneel:</u>			
Gem. politie	1 757	36	1 793
Distributiedienst	2 331	728	3 059
Overig gem. personeel	14 014	1 182	15 196
<u>Provinciaal personeel</u>	715	40	755
<u>Rijkspersoneel:</u>			
Belastingdienst	4 763	11	4 774
Voedselcommissariaat	1 584	97	1 681
Gew. Arbeidsbureau	662	36	698
P.R.A.	628	32	660
Rijkspolitie	2 360	3	2 363
Militairen	984	15	999
Overig Rijkspersoneel	8 672	417	9 089
<u>Onderwijzend personeel:</u>			
Openbare scholen	4 583	1 682	6 265
Bijzondere scholen	6 755	2 541	9 296
<u>Semi-overheidspersoneel:</u>			
(W.o. K.v.K., R. v. Arbeid, Ned. Spoorw., Bedrijfsorg., enz.)	1 371	112	1 483
<u>Vrijwilligers:</u>			
Gepensioneerd overheidspersoneel	777	24	801
U.V.V.	60	427	487
Studenten	420	125	545
Anderen	3 797	905	4 702
Algemeen totaal	56 233	8 413	64 646 1)

1) Excl. 54 gemeenten met 2 000 tellers en Amsterdam met ± 8 000 tellers, waarvan geen nadere specificatie beschikbaar is.

van de woningomslag, afgeven van de telformulieren, het wederophalen en controleren van de ingevulde formulieren en zo nodig zelf invullen van de telformulieren) was geraamd op \pm 200 000 mandagen, zo mogelijk te verdelen over 100 000 tellers. In een aantal gemeenten heeft men de telling overmeer dan 2 dagen moeten uitsrekken teneinde met een geringer aantal tellers te kunnen volstaan. In totaal zijn bijna 75 000 tellers ingeschakeld, terwijl in 1930 hoogstens 10 000 tellers in dienst zijn genomen. De samenstelling van het tellerscorps blijkt uit de staat.

Hoewel de afdeling Algemene tellingen reeds over 9 lijnen telefonisch bereikbaar was moest dit aantal tijdelijk worden uitgebreid, teneinde alle telefoongesprekken met de plaatselijke leiders speciaal over hun wervingsmoeilijkheden te kunnen afhandelen. Steeds weer moesten hogere autoriteiten, inspecties, departementen, enz. worden ingeschakeld om aanvankelijk gebrek aan bereidheid tot volledige medewerking bij buiten 's-Gravenhage gevestigde Rijksdiensten te overwinnen. Tal van semi-overheidsorganen en zelfs grote ondernemingen hebben echter spontane medewerking verleend. Ten einde de bereidwilligheid te stimuleren kon een aanmoediging worden gegeven door een extra verstrekking van enkele distributiebonnen voor versnaperingen of tabaksprodukten, terwijl ten plattelande voor tellers van een sterk verspreide bebouwing de mogelijkheid werd geopend een aankoopvergunning voor nieuwe rijwielbanden te verkrijgen.

De voorlichting van de tellers geschiedde in de eerste plaats door middel van de telinstructie, die door het Centraal Bureau was opgesteld, doch daarnaast zijn door de plaatselijke leiding in bijna alle gemeenten een of meer bijeenkomsten van de tellers georganiseerd, waar een mondelinge instructie werd gegeven. Sommige gemeenten stelden uittreksels uit of aanvullingen op de telinstructie samen en droegen daardoor het hunne bij tot een juist begrip van de teller. Wat de leiders op de leidersvergaderingen hadden gehoord gaven zij door op de tellersbijeenkomsten.

4. De propaganda

Terwijl dus aan de ene zijde is getracht de gemeentelijke organisatoren en tellers zo goed mogelijk voor te bereiden, moesten anderzijds de te tellen personen worden opgewekt tot vlotte medewerking.

Overal in den lande werden door de Nederlandsche Stichting voor Statistiek ontworpen affiches van tweeërlei soort aangeplakt; op de Jaarbeurs in Utrecht was een eveneens door genoemde Stichting verzorgde Stand aan de Volkstelling gewijd. Het Instituut voor Individuele Ontwikkeling hielp een populair propaganda geschrift verspreiden op de scholen. Eind mei werd het land nogmaals afgereisd, thans om voor de plaatselijke pers in regionale persconferenties te spreken. De grote pers werd op het Centraal Bureau uitgenodigd, o.a. voor een bezoek aan het machinepark. In totaal werden langs deze weg 100 verschillende bladen bereikt. In alle bioscopen draaide een filmpje in het journaal, terwijl de laatste week de Volkstelling herhaaldelijk in de aether is geweest. In niet minder dan 30 programma-nummers werd aandacht aan de Volkstelling gewijd, terwijl op 31 mei ten slotte de bekende radio-artist "Koos Koen" over beide zenders een volkstellingles heeft gegeven. De voorbereiding van al deze propaganda-activiteiten heeft zeer veel tijd en inspanning, speciaal van het plaatsvervangend hoofd van de afdeling, gekost, doch de wijze waarop de telling is verlopen heeft bewezen, dat deze activiteit niet voor niets is geweest. Zelden behoefde de teller uit te

leggen waarvoor hij kwam. De telling had "algemene" bekendheid gekregen, hetgeen de telwerkzaamheden aanzienlijk bevorderde.

5. De uitzending, verdeling en inzending van het telmateriaal

Voor de uitzending van het zeer omvangrijke telmateriaal heeft in eerste instantie de Algemene Landsdrukkerij zorggedragen aan de hand van de lijsten met ramingen van de van elk formulier benodigde aantallen. Naarmate men in de gemeenten vorderde met de indeling in telgebieden voor de tellers en het verdelen van het telmateriaal over deze telgebieden bleek in hoeverre men nog vermoedelijke tekorten had.

Dit had tot resultaat, dat talloze aanvragen voor aanvullen van het telmateriaal binnenkwamen, welke op de dag van ontvangst werden afgedaan. De laatste dagen voor de telling nam het aantal aanvragen echter onrustbarend toe en moest de Landsdrukkerij weer worden ingeschakeld voor het bijdrukken. Des namiddags werden de bestellingen doorgegeven, 's nachts draaiden de persen en 's morgens vroeg werden de pakketten afgeleverd bij het Centraal Bureau, dat in Noord- en Zuidholland en Utrecht met eigen bestelauto voor het bezorgen in de gemeenten zorgdroeg en voor de rest van het land de Posterijen inschakelde.

In totaal werden de volgende hoeveelheden van elke soort gedrukt:

Telform. I	: 5 430 000	Omslag A:	2 515 000	Tel. Reg. I	+	100 000
" II	: 5 475 000	" B:	3 220 000	Tel. Reg. II	:	3 500
" III	: 735 000	" C:	6 300	Tel. Reg. III	:	5 000
" IV	: 570 000	" D:	25 000	Tel. Inst. I	:	100 000
		" E:	75 000	Tel. Inst. II	:	3 500
				Tel. Inst. III	:	3 500

Bovendien voor de telling van de varende en rijdende bevolking 12 500 Instructies voor de controle-ambtenaren en 75 000 bewijzen van telling en voor de verzending 6 000 inventarisstaten en 50 000 plakstroken.

Voor de inzending van het telmateriaal waren uitvoerige instructies en een tijdschema gegeven in de Handleiding voor de Gemeentebesturen.

De recapitulatiestroken van de telregisters van de bevolking in woningen moesten op 15 juni in het bezit van het Centraal Bureau zijn. Van deze stroken zijn de eerste voorlopige cijfers samengesteld.

Het overige telmateriaal van de bevolking in woningen moest worden ingezonden door de gemeenten met minder dan 5 000 inwoners vóór 20 juni, voor de gemeenten met 5 - 10 000 inwoners vóór 1 juli en voor de overige gemeenten vóór 15 juli.

Het materiaal van de telling van de gestichten moest ook vóór 15 juli worden ingezonden, het materiaal van de varende en rijdende bevolking vóór 15 september.

Een groot aantal gemeenten heeft de inzending via de Posterijen doen geschieden. Zo kwamen tussen 9 en 30 juni bijna 700 postzakken binnen, soms 70 op één dag, waarvan de inhoud op de dag van ontvangst op volledigheid gecontroleerd moest worden, voor zover het het aantal telregisters betrof, en vervolgens geïnventariseerd in het archief moest worden opgeborgen. Soms eindigde de werkdag van het archiefpersoneel eerst om 23.30 uur.

Van 80 grote gemeenten werd het materiaal opgehaald door 2½ ton carriers, die door de Koninklijke Landmacht voor dit doel ter beschikking waren gesteld. Tussen 1 en 20 juli werden 20 1- of 2-daagse ritten uitgevoerd.

De ritten werden zo gekozen, dat maximaal het materiaal van 200 000 inwoners tegelijkertijd werd binnengebracht.

De aanwijzing, dat de pakketten niet hoger dan 27 cm mochten zijn, werd goed opgevolgd, zodat de opberging in de archieven, waarvan de hoogte tussen de planken 30 cm bedroeg, vlot kon verlopen. Het eerste volkstellingsformulier dat op het Centraal Bureau werd ontvangen, was afkomstig van H.M. de Koningin. Het formulier was eigenhandig ingevuld en toegezonden aan de Minister van Economische Zaken onder wie het Centraal Bureau voor de Statistiek ressorteert.

6. De Registercontrole

Voor de wederzijdse verificatie van volkstelling en bevolkingsregisters is deze keer een systeem uitgewerkt, dat de inzending van het volkstellingsmateriaal niet behoefde te vertragen en de gemeenten de gelegenheid bood de controle over enige tijd te spreiden zonder vertraging in de normale gang van zaken bij de bevolkingsboekhouding.

Speciale voorzieningen waren nodig om te bereiken, dat de uitkomsten van de volkstelling als nieuw uitgangspunt voor de vaststelling van de jaarlijkse bevolkingscijfers zouden kunnen worden benut en dat de verantwoording in de bevolkingsstatistiek van noodzakelijk gebleken correcties in de registers in die gevallen, dat de volkstelling reeds de juiste toestand had weergegeven, de bevolkingscijfers na de datum van de volkstelling niet onjuist zou beïnvloeden.

De vergelijking met de bevolkingsregisters geschiedde in twee stappen en bleef beperkt tot het terecht of ten onrechte geteld resp. geregistreerd zijn van ieder individu, waarbij alleen gelet werd op de juiste geslachtsaanduiding. Het geboortejaar, woonplaats, e.d. werden alleen gebruikt voor een juiste identificatie, doch werden overigens niet geverifieerd. In eerste instantie werden alleen de oranje en rose telformulieren van elders als tijdelijk aanwezigen geteld en welke naar de gemeente van werkelijke woonplaats werden gezonden, vergeleken met de alfabetisch geordende verzameling registercontrolestroken van de gele en witte formulieren. Bleek de elders tijdelijk aanwezige ook in de werkelijke woonplaats geteld, dan werd dit formulier met strook afgekruisd ingezonden en niet in het telmateriaal opgenomen. Bleek de betrokkene niet geteld, dan werd de strook afgescheurd en in de verzameling gevoegd en het formulier zonder strook ingezonden en op het C.B.S. in het telmateriaal zo mogelijk zelfs in de juiste woningomslag ingevoegd. De aldus aangevulde verzameling registercontrolestroken werd vervolgens geleidelijk met de persoonskaarten vergeleken. Alle gevallen van opneming of afvoering van persoonskaarten na 31 mei 1947 moesten steeds terstond vergeleken worden met de strokenverzameling. De persoonskaarten van personen, welke geteld bleken te zijn, werden voorzien van een stempel "V 47", teneinde dubbeltelling te voorkomen. In alle gevallen, dat hetzij de persoonskaart hetzij de registercontrolestrook bij nader onderzoek terecht of ten onrechte aan- resp. afwezig was, moest volgens de gegeven voorschriften correctie-materiaal aan het C.B.S. worden gezonden. In alle gevallen dat de registercontrolestrook ten onrechte aan- of afwezig was moest het volkstellingmateriaal verbeterd worden (VT fout), hetzij door een formulier toe te voegen (+ VT), hetzij door een formulier te lichten (-VT). Was daarentegen de persoonskaart ten onrechte aan of afwezig dan moest

uiteraard in de eerste plaats de fout in het bevolkingsregister hersteld, worden (BR fout). Daarmede kon echter niet worden volstaan, aangezien in-gevolge artikel 68 van het Besluit bevolkingsboekhouding alle correcties in het bevolkingsregister naar aanleiding van een volkstelling op de normale wijze verantwoord moeten worden. Wanneer dus wordt uitgegaan bij de bevolkingsstatistiek van de volkstelling als basis voor de vaststelling van het jaarlijks bevolkingscijfer en daarna de mutaties op grond van vorenbedoelde correcties in de bevolkingsregisters normaal in de statistiek worden verantwoord, moet zulks leiden tot onjuistheden in het jaarlijks bevolkingscijfer. In alle gevallen dat de persoonskaart ten onrechte aanwezig was moest deze uiteraard worden afgevoerd, doch moest het bevolkingscijfers na de afvoering met 1 worden vermeerderd (+ BC), was de persoonskaart ten onrechte afwezig, dan volgde opnemings en moest het bevolkingscijfer, dat daarna uitgaande van de volkstelling werd vastgesteld, met 1 worden verminderd (-BC).

In figuur 2 is schematisch aangegeven, welke mogelijkheden zich bij de registercontrole konden voordoen, op welke wijze hierop door de gemeenten moest worden gereageerd en in hoeverre sprake was van een positieve of negatieve correctie van de volkstelling of van het later vast te stellen bevolkingscijfer.

De verwerking van deze registercontrole is op het C.B.S. met veel zorg geschied en door talrijke centrale controle-maatregelen kendende fouten, die in de gemeenten waren gemaakt, hersteld worden. In alle gevallen, dat gerapporteerd werd, dat het bevolkingsregister onjuist bleek te zijn en de fout hersteld was door opnemings of afvoering, moesten bewijsstukken aanwezig zijn. Zo moest bijvoorbeeld een strook-BR fout van de gemeente x (opgenomen ná 31 mei '47 uit de gemeente y) gedekt worden door een formulier BR-fout van de gemeente y (afgevoerd ná 31 mei '47 naar de gemeente x). Ook werden nominatieve vergelijkingen uitgevoerd met de na de volkstelling afgevoerde persoonskaarten van overledenen en de opgaven voor de statistiek van de buitenlandse migratie.

Als sluitstuk op de registercontrole zijn de besturen der gemeenten met minder dan 30 000 inwoners uitgenodigd op 31 december 1948 een persoonskaartentelling te houden, waaraan door 589 gemeenten is voldaan.

De resultaten van de registercontrole zijn hieronder in het kort weergegeven:

78 300 formulieren zijn aan het oorspronkelijke volkstellingsmateriaal toegevoegd (+ VT);

70 600 formulieren zijn hieraan onttrokken (- VT).

Een groot aantal van deze fouten werd veroorzaakt door het niet in de juiste gemeente tellen, de rest door dubbeltellingen of niet tellen. Dit laatste betrof in hoofdzaak personen opgenomen in het Centraal bevolkingsregister, dus zonder vaste woonplaats, of Nederlandse militairen in de overzeese gebiedsdelen.

Het aantal correcties in de bevolkingsregisters was niet onaanzienlijk. Uiteindelijk is in 32 420 gevallen een persoonskaart opgenomen en in 43 028 gevallen een persoonskaart afgevoerd. Hiervan waren 5 080 opnemings uit het buitenland en 15 688 afvoering naar het buitenland. 27 340 mutaties hadden betrekking op niet tijdig aangegeven verhuizingen tussen gemeenten in het binnenland.

Wanneer men bedenkt, dat de bevolkingsregistratuur in de oorlogsjaren zwaar is geschonden en na de bevrijding in elke gemeente afzonderlijk moest

worden gecontroleerd of gereconstrueerd, dan mag gezegd worden dat de verschillen, welke werden gecontroleerd tussen realiteit, volkstelling en bevolkingsregistratuur betrekkelijk gering waren. Per saldo bleken in de volkstelling aanvankelijk 7 700 personen te weinig geteld en in het bevolkingsregister 10 606 persoonskaarten te veel aanwezig, waaronder 2 532 in het Centraal Bevolkingsregister. Door de registercontrole en het daarop aansluitende onderzoek ter plaatse van alle afwijkingen tussen volkstelling en bevolkingsregister konden zowel de volkstelling als de bevolkingsregistratuur in overeenstemming worden gebracht met de realiteit.

Tenslotte moest het administratieve bevolkingscijfer gecorrigeerd worden, dat, uitgaande van de vorige volkstelling, telkenjare was vastgesteld aan de hand van de opgaven omtrent geboorte, sterfte, vestiging en vertrek van iedere gemeente ten behoeve van de bevolkingsstatistiek. Alvorens de uitkomsten van de nieuwe volkstelling als uitgangspunt genomen konden worden was het nodig van de na 31 mei 1947 doorgegeven mutaties diegenen buiten beschouwing te laten, welke uitsluitend gebaseerd waren op een correctie van het bevolkingsregister, terwijl de volkstelling reeds de juiste toestand had geregistreerd. Uit dien hoofde zijn, toen de gehele registercontrole beëindigd was, per 31 december 1948 de volgende correcties toegepast op het administratieve bevolkingscijfer:

- 1e. vermeerdering met 5 709, zijnde het per 31 mei 1947 geconstateerde verschil tussen het administratieve bevolkingscijfer en de definitieve uitkomst van de volkstelling;
- 2e. vermeerdering met 10 606, zijnde de per saldo zuiver administratieve vermindering van de bevolking tussen 31 mei 1947 en 31 december 1948 ten gevolge van de zuiver administratieve verantwoording van correcties in de bevolkingsregisters;
- 3e. vermindering met 2 171, zijnde de bij registertellingen in 589 gemeenten geconstateerde positieve afwijking van het reeds gecorrigeerde administratieve bevolkingscijfer (correcties bedoeld onder 1 en 2) en het aantal aanwezige persoonskaarten in het bevolkingsregister.

In een groot aantal gemeenten klopten de uitkomsten van de persoonskaartentelling geheel of nagenoeg met het gecorrigeerde administratieve bevolkingscijfer. Daarmee was de juistheid van de uitkomsten van de volkstelling en een goede uitvoering van de registercontrole bewezen.

Aan enkele gemeenten moest herhaling van de persoonskaartentelling per 31 december 1949 gevraagd worden, aangezien er een niet geheel te verwaarlozen verschil tussen beide vorenbedoelde uitkomsten bleek te bestaan. De ervaring leert, dat bij een persoonskaartentelling zeer gemakkelijk fouten worden gemaakt.

De registercontrolewerkzaamheden hebben veel arbeidsuren gekost om de bevolkingsregisters te zuiveren en de precisiegraad van de statistische cijfers te vernogen. Aangezien de uiteindelijk geconstateerde verschillen betrekkelijk gering zijn, ware voor een volgende volkstelling te overwegen te volstaan met inzending van het correctiemateriaal van de volkstelling en bij de verantwoording voor de bevolkingsstatistiek na de teldatum duidelijk aan te geven, welke mutaties in feite reeds vóór de volkstellingsdatum plaatsvonden, opdat deze buiten beschouwing kunnen blijven bij de berekening van de administratieve bevolkingscijfers na de volkstellingsdatum. Dit betekent dus, dat de formulieren en stroken BR-fout vervangen worden door een aantekening op de geboortetelkaart, de persoonskaart, van overledenen en de verhuiskaart. Een dergelijke oplossing biedt minder mogelijkheden tot onderlinge controle, doch zal zeker werkbesparing opleveren.

HOOFDSTUK IV

De organisatie van de verwerking van het materiaal

1. De huisvesting

Eind 1946-begin 1947 was de huisvesting een probleem, dat ernstige zorg met zich bracht. Er was behoefte aan ten minste 2 000 m² nuttige ruimte en die was niet eenvoudig te vinden. Algemeen achtte men vestiging in Den Haag uitgesloten en verrees men naar Amsterdam en Rotterdam. Het was dus zaak zelf te zoeken en waar was zulks meer aangewezen, dan in het eigen oude gebouw aan de Oostduinlaan, dat op last van de bezetter in 1944 was ontruimd en dat op dat moment het Directoraat-Generaal voor de Voedselvoorziening huisvestte. Bij onderzoek ter plaatse bleek, dat de zolder- en souterrainruimten niet geschikt voor huisvesting waren beoordeeld en slechts dienden voor opslag van overtollig meubilair en enkele oude archieven, terwijl in de ene helft van het souterrain alleen een timmerwerkplaats was ondergebracht.

Zowel het Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening als de Rijkgebouwendienst hebben vervolgens alles in het werk gesteld om de benodigde ruimten tijdig geheel te ontruimen en in een goede staat op te leveren. Hoewel met een nijpend materiaaltekort moest worden geworsteld, werden de verschillende ruimten in enkele maanden geveerd, behangen en van een vloerbedekking voorzien. Uit onderstaand overzicht blijkt welke ruimten ter beschikking kwamen.

	Souterrain	3e verdieping	Zolder-verdieping	Totaal
Staf	-	250	-	250
Handbewerking	-	80	1 110	1 190
Mechanische bew....	285	-	-	285
Archief	244	-	131	375
Afd. Alg. tellingen	529	330	1 241	2 100 m ²

Op de zolderverdieping werden behalve een garderobe en 2 archieven 7 bewerkingszalen ingericht, waarin maximaal 290 man konden worden ondergebracht.

Op de derde verdieping werd een kopyzaal ingericht, waar tevens de bewerking van de formulieren van de gestichtsbevolking en van de varende en rijdende bevolking werd geconcentreerd.

Daar de beschikbare archiefruimte niet voldoende was het gehele volkstellingsmateriaal te bevatten, terwijl daarnaast met het oog op een snelle verwerking van het materiaal behoefte bestond de capaciteit van de handbewerking te vergroten, zijn zowel in Rotterdam als in Amsterdam een dépendance ingericht, elk voor ca 60 bewerkers.

Op 14 juli 1947 werd de dépendance in het Raadhuis te Rotterdam geopend. Een grote zolderruimte was hier voor de bewerking van het Rotterdamse tellmateriaal ter beschikking gesteld, terwijl in de wintermaanden een lager gelegen verwarmde zaal betrokken kon worden. Het benodigde meubilair werd van de gemeente Rotterdam in bruikleen ontvangen.

Op 4 augustus 1947 werden een viertal lokalen van een schoolgebouw aan de Mauritskade te Amsterdam, welke door het gemeentebestuur tijdelijk in gebruik waren genomen voor de volkstelling, gehuurd en voor een zestigtal bewerkers in gereedheid gebracht met behulp van gehuurd meubilair.

De Rotterdamse dépendance is eerst medio 1949 opgeheven, de amsterdamsche daarentegen reeds na 10 maanden.

De meubilering van de Haagse werkruimten kon gedeeltelijk geschieden door overneming van meubilair van in liquidatie gaande Rijksinstellingen. Overgenomen werden 60 bureaus en tafels, 360 stoelen en 20 kasten. Daarnaast werden 300 zeer eenvoudige vurehouten werktafels in de timmermanswerkplaats van het C.B.S. gemaakt en door een timmerfabriek 320 eenvoudige archiefrekken met 7 planken van 1 meter breed. Voorts werden 2 archiefwagens aangeschaft.

2. De werving en instructie van de bewerkers

In april en mei 1947 werd in verschillende dagbladen een advertentie geplaatst, waarbij sollicitanten werden opgeroepen voor de tijdelijke werkzaamheden van de bewerking van de volkstellingsformulieren.

Niet minder dan 7 500 sollicitanten meldden zich aan. Dit grote aantal vond zijn oorzaak in het feit, dat ook gepensioneerden, wachtgelders, gehuwde vrouwen en personen boven de 65 jaar mochten solliciteren. Van de sollicitanten waren er zeer velen ouder dan 50 jaar.

Na een voorselectie door de Centrale Personeelsdienst werden ruim 3 000 personen op het Bureau aan een zeer eenvoudige test onderworpen. Per dag werden vier groepen van 40 personen getest. In eerste instantie werden uit deze 3 000 een 300-tal medewerkers gekozen. Uiteindelijk zijn 580 personen bij de bewerking betrokken geweest. Van het volkstellingspersoneel bestond 20% uit gerepatriëerden, terwijl slechts 44% als administratieve kracht werkzaam was geweest.

Vroeger beroep	Mannen	Vrouwen	Totaal	in %
Administratieve beroepen	175	78	253	44
w.o. in overheidsdienst	79	19	98	17
in particuliere dienst ..	96	59	155	27
Niet-administratieve beroepen.	245	81	326	56
w.o. in overheidsdienst	46	11	57	10
in particuliere dienst ..	199	70	269	46
Totaal	420	159	579	100
w.o. gerepatriëerd	103	15	118	20

Van het mannelijk personeel was 28% beneden de 40 jaar en 35% 55 jaar en ouder, van de vrouwen was 50% jonger dan 40 en behoorde 11% in de leeftijdsgroep van 55 jaar en ouder.

Figuur 3 geeft een overzicht van het aantal bewerkers op opeenvolgende data tussen juli 1947 en september 1949, tevens verdeeld naar de aard der (hierna nog nader toe te lichten) categorieën van werkzaamheden.

Het totale tijdelijk personeel bedroeg op 31 mei 1947 26 man, op 30 juni 173, op 31 juli 303, op 31 augustus 426, terwijl het bij de jaarswisseling 454 bedroeg. Eind 1948 was het reeds weer teruggelopen tot 204, eind 1949 bedroeg het nog 35 en eind 1950 6 man.

Voor de instructie van het personeel werden voor alle deelbewerkingen zowel beknopte als meer uitvoerige schriftelijke instructies opgesteld, terwijl voor de aanvang van nieuwe werkzaamheden steeds ook een monuelinge instructie door het plaatsvervangend hoofd der afdeling plaatsvond. In het bijzonder moest veel aandacht besteed worden aan de opleiding van de zgn.

"verstrepers", de personen die de gegevens van de telformulieren moesten coderen door op de juiste plaatsen op voorgedrukte ponskaarten streepjes te plaatsen, welke later mechanisch werden afgetast voor het automatisch ponsen der kaarten ("mark sensing"-methode). Veel zorg moest ook besteed worden aan het voortdurend op de hoogte stellen van de verschillende zaalchefs en leiders der dépendances van alle beslissingen, die genomen werden ter zake van de vele punten, die niet in de algemene instructies konden worden opgenomen.

De reeds uitvoerige instructies groeiden zo uit tot een handboek van bewerking (omvattende 136 blz.).

3. De fasen van bewerking

Voor de verwerking van het uit ongeveer 15 miljoen formulieren en omslagen bestaande materiaal werden verschillende fasen van bewerking onderscheiden.

Het eerst zijn in bewerking genomen de recapitulatiestroken van de telregisters, welke door de telers waren ingevuld en door de gemeenten afzonderlijk waren ingezonden. Uit deze ca 70 000 recapitulatiestroken werden de voorlopige uitkomsten van de woning- en gezinstelling per gemeente, per wijk en per buurt samengesteld bij wijze van proef met gebruikmaking van de mark-sensingmethode. Deze uitkomsten betreffende de woningvoorraad en woningbezetting werden in augustus 1947 gepubliceerd.

De gang der bewerking van het eigenlijke materiaal is schematisch aangegeven in figuur 4.

De volgende fasen zijn onderscheiden:

T.R. 1	Controle van de telregisters en inventarisatie van de woningomslagen.
T.R. 1a	Controle van de ingevulde inventarisatiestaat aan de binnenzijde van de woningomslagen.
W.G.T. 2	Verstrepen van de woningomslagen betreffende:
de eengezinswoningen met 1 huishouding;
de eengezinswoningen met meer dan 1 huishouding;
de meergezinswoningen.
V.G.T. 2a	Controle van deze verstreping.
V.T. 3	Verstrepen van de telformulieren van mannen en vrouwen zonder beroep.
V.T. 3a	Controle van deze verstreping.
B.T. 4	Vercijfering van de bedrijfsklasse en bedrijfsgroep van de telformulieren van mannen en vrouwen met een beroep en controle van deze vercijfering.
B.T. 4a	Vercijfering van de positie in het bedrijf en het beroep van de telformulieren van mannen en vrouwen met een beroep en controle van deze vercijfering.
V.B.T. 5	Verstrepen van de telformulieren van mannen en vrouwen met een beroep, exclusief gemeentecoderingen.
V.B.T. 5a	Verstrepen van de gemeentecoderingen en controle van de gehele verstreping.
C.I. 6	Bewerking van omslagen met telform. van de gestichten en instellingen
V.R. 7	Bewerking van omslagen met telform. van de varende en rijdende bevolking

Ac. 8	Tweede bewerking van de telformulieren van de academisch gevormden. (Deze zijn namelijk tweemaal verstreept, de 2e keer incl. de vragen betreffende de opleiding.)
Ponsen	Automatisch ponsen door de reproducerende ponsmachine resp. van de W.G.T.-, de V.T.- en de V.B.T.-ponskaarten
Mach.bew.	Machinale bewerking/sortering en tabellering resp. van de W.G.T.- en de V.B.T.-ponskaarten.
Kopijmaker	Kopijmaken van de uitkomsten resp. van de W.G.T. - en van de V.B.T.

In figuur 5 is aangegeven hoe de werkzaamheden in de tijd zijn verlopen. De bewerkingen TR 1 en 1a waren in november 1947 gereed. In mei 1948 waren alle ponskaarten van de woning- en gezinstelling verstreept (W.G.T. 2 en 2a), in juni 1948 alle ponskaarten der beroepslozen (V.T. 3 en 3a). De bedrijfs- en beroepsvercijfering (B.T. 4 en 4a) begon in november 1947 en kwam gereed in de periode april 1948 tot en met april 1949, terwijl de daarop aansluitende bewerkingen V.B.T. 5 en 5a in juli 1949 werden afgesloten, tegelijk met het ponsen van de V.B.T.-ponskaarten.

De figuren 6, 7 en 8 geven nog een overzicht van de tijd, waarin de voorenvermelde bewerkingen 1 t/m 5 zich hebben afgespeeld en van het aantal bewerkers, dat bij elk daarvan was betrokken.

De machinale bewerking van de W.G.T. was in augustus 1948 beëindigd, die van de V.B.T. in augustus 1949. Telkens een maand nadien was ook het kopijmaken van de publikaties per gemeente gereed.

4. De centrale administratie

Voor een juiste gang van zaken bij de veelsoortige bewerkingen van het 15 miljoen omslagen en formulieren omvattende materiaal was het onontbeerlijk op één centraal punt voortdurende geïnformeerd te zijn, waar en in welk stadium van bewerking het materiaal van elke gemeente zich bevond. Het inrichten van een centrale administratie was daarom een eerste vereiste. De doorstroming van het materiaal en de tewerkstelling van het personeel aan de verschillende bewerkingen werd van dit punt uit geregeld. De bewerkings-eenheid was steeds de gemeente. Elk materiaaltransport geschiedde met een "geleidebiljet", dat werd uitgegeven door de centrale administratie en daar ook weer moest terugkeren. Aan de hand van deze biljetten werd de "gemeentekkaart" bijgehouden, waarop werd aangetekend wanneer het materiaal van een bepaalde gemeente voor een bepaalde bewerking was uitgegeven en wanneer het na afloop van die bewerking werd terugontvangen.

Door rekening te houden met de grootte van de verschillende gemeenten, gemeten naar het inwonertal, kon aan de hand van deze gegevens tevens een voortgangscontrole en bewerkingsvoorraadadministratie worden ingevoerd, welke zeer nuttige diensten bewezen voor een juiste verdeling van het personeel over de verschillende bewerkingsfasen. De voortgangscontrole werd behalve cijfermatig ook cartografisch verwerkt door voor elke fase van bewerking op een cartogram aan te geven welke gemeenten die fase hadden doorlopen. Dit maakte het mogelijk na te gaan, of bepaalde gemeenten om de een of andere reden achterbleven in de bewerking en om prompt te kunnen antwoorden wanneer bepaalde gegevens vermoedelijk ter beschikking zouden komen.

Tijdens elke bewerking bleek het nodig te zijn van een aantal formulieren of omslagen nadere inlichtingen te vragen in de gemeente. Ook het in cor-

respondentie geven werd op de gemeentekaart aangetekend en het materiaal van de gemeente mocht niet voor een volgende bewerking worden uitgegeven, voordat het correspondentiemateriaal gereed was en bij het oorspronkelijke materiaal was gevoegd. De buffervoorraden tussen de verschillende bewerkingen werden steeds in de archieven geplaatst.

Door de centrale administratie werd ook zorggedragen voor een verwerking van de gegevens betreffende de produktie- en prestatiemeting. De individuele prestatie-overzichten, waarin snelheid en accuratesse werden vastgelegd, bewezen nuttige diensten bij de voortdurende personeelsbeoordeling, selectie en -mutaties. Ook bij de salariëring kon met de prestatie rekening worden gehouden.

5. De inventarisatie van het grondmateriaal

De eerste bewerking, welke het telmateriaal moest ondergaan was uiteraard een controle op compleetheid van het materiaal en de invulling van de binnenzijde van de omslagen A.

Voor de compleetheidscontrole zijn de aantallen formulieren van elke soort vergeleken met de aantallen vermeld op de telregisters en de aanduiding op de omslagen A en B.

De invulling van de binnenzijde van de omslagen A betekende een inventarisatie van de inliggende omslagen B en de in elke omslag B liggende individuele telformulieren.

De beantwoording van de vragen 2 en 3 van de omslagen B moest worden overgenomen, terwijl voorts aan de hand van de telformulieren de samenstelling en grootte van ieder huishouden moest worden vastgesteld. Bij deze bewerking welke aan de hand van uitvoerige voorschriften plaatsvond, bleek in een aantal gevallen ten onrechte geen omslag B voor een alleenwonend persoon of huishouden te zijn aangelegd, terwijl in andere gevallen zulks ten onrechte was geschied. Mede met het oog op de statistiek der echtparen werd ieder echtpaar als afzonderlijk huishouden beschouwd, ook wanneer twee echtparen economisch één huishouding vormden. Ook een moeder met kinderen) is steeds als afzonderlijk huishouden beschouwd. In de statistiek der huishoudens zijn de groepen der zgn. biologisch complete en incomplete gezinnen dus afzonderlijk te onderscheiden. Bij deze inventarisatie werd voor de kinderen rekening gehouden met het geboortjaar, terwijl vraag 8 van het telformulier betreffende de plaats in het huishouden gecontroleerd en zoodanig gecorrigeerd werd. Foutief materiaal werd uitgeschoten en door een speciale groep, al of niet na correspondentie met de afdeling bevolking van de desbetreffende gemeente, gecorrigeerd. De gehele inventarisatie is voor 100% gecontroleerd. Deze bewerkingen vroegen ca. 1 100 manmaanden en waren begin december 1947 afgelopen. Het aantal verwerkte telformulieren liep op van 130 tot 175 per uur en varieerde voor de controle-bewerking tussen 170 en 260 per uur (zie figuur 9).

De daling van de produktiviteit bij de eerste bewerking in het najaar werd veroorzaakt door het overhevelen van de goede krachten naar de controle-bewerking.

Na deze eerste werkzaamheden kon het totale materiaal gesplitst worden. De woningomslagen A waren gereed voor verstreping op ponskaarten (bewerking 2), de omslagen B konden vernietigd worden, de telformulieren gesplitst in met en zonder beroep (d.w.z. invulling van de achterzijde der formulieren) en de laatste groep in mannen en vrouwen (zie schema van verwerking, figuur 4).

6. De verstreping van het telmateriaal

Bij de voorbereiding van de volkstelling was de keuze gevallen op de "mark sensing" methode in verband met het feit, dat hierin een bezuiniging werd gezien en daarmee tevens de mogelijkheid werd gegeven personeel van alle leeftijden aan te trekken. Dit laatste was van bijzondere betekenis aangezien het uitgesloten moest worden geacht in de gemeente 's-Gravenhage in 1947 voldoende voor hollerith-typiste geschikte jeugdige krachten aan te trekken. Bovendien was praktisch elke man of vrouw binnen een week een verstreper, terwijl dit niet gold voor eventuele ponsters. Bij toepassing van de mark-sensing methode worden de verschillende gegevens op de ponskaart gecodeerd, door aanstreping van het van toepassing zijnde vakje.

De op de ponskaart aangebrachte potloodstreepjes zijn de enige met de hand gemaakte notities, welke uit de grondgegevens zijn verzameld. Alleen voor de bedrijfs- en beroepstypering heeft eerst een vercijfering van de formulieren der beroepsbevolking plaatsgevonden alvorens het volledige formulier werd verstrept.

Aangezien bij de bewerking van de volkstellingsgegevens niet voor alle categorieën der bevolking evenveel gegevens behoeften te worden verstrept, zijn de ponskaarten, mede ter onderscheiding van de afzonderlijke categorieën kaarten, slechts met de voor elke categorie van toepassing zijnde kolommen bedrukt (zie figuur 10).

Voor de volledige inhoud van de ponskaarten zie men de figuren 11 en 12. In totaal zijn ca. 300 miljoen streepjes geplaatst. Maximaal zijn hierbij ingeschakeld geweest 200 bewerkers in de dagploeg (40 uur per week) en 200 bewerkers in de avondploeg (10 uur per week). Teneinde te bevorderen, dat de streepjes goed, d.w.z. niet te dun of te dik werden geplaatst, werd elke verstreper met zijn eerste partij verstrepte ponskaarten naar de I.B.M. mark-sensing reproducer type 513 gestuurd om te zien, of de kaarten goed droeplpen en of geen fout-kaarten uitgeschoten werden wegens het niet ponsen van kolommen, die geponst moesten worden. Zo kon elke bewerker zien wat het effect was van technisch niet goed verstrepen.

Daar de toepassing van de mark-sensing methode op zo grote schaal in 1947 pionierswerk was, zij hieraan iets meer aandacht gewijd. In de Verenigde Staten en Canada is de methode later ook bij statistische enquêtes toegepast, alleen niet bij de controle-verwerking, maar door de eigen tellers in het terrein.

In de eerste plaats zij besproken de snelheid van verstreping. Hierbij moet onderscheid worden gemaakt naar de verschillende ponskaarten en naar de begin- en eindsnelheid.

	Aantal kaarten per uur	
	in de aanvang	in de eindfase
Bewerking 2 : Verstreping	23	40 à 50
2a: Visuele controle	42	80 à 90
Bewerking 3 : Verstreping	52	90 à 100
3a: Visuele controle	113	170 à 190
Bewerking 5 : Verstreping	38	50 à 60
5a: " en visuele controle	48	80 à 100

Nemen wij ook het aantal te verstrepen kolommen in beschouwing dan zien wij, dat bij de woning- en gezinstelling uiteindelijk ca. 1 100 streepjes per uur werden getikt, bij de volkstelling ca. 1 000 streepjes. De snelheid is nl. in grote mate afhankelijk van de mate, waarin bij de verstreping gecodeerd moet worden, een factor die ook grote invloed heeft op het foutenpercentage. Het overnemen van getallen (geboorteaar, aantal personen in de woning, aantal kinderen, enz., zomede de bedrijfs- en beroepsvercijfering) ging bijzonder snel en met een zeer gering foutenpercentage. Meer tijd was benodigd voor codering met behulp van beknopte of meer uitvoerige coëlijsten (huurklasse-indeling, forensen, gemeentecodering) of voor de verstreping, waarvoor meer dan één vraag op het telformulier moest worden geraadpleegd.

De vrouwen hadden gemiddeld een hogere snelheid dan de mannen, bij bewerking 2 bedroeg deze 50 per uur voor de mannen en 54 voor de vrouwen. De invloed van de leeftijd blijkt duidelijk uit onderstaand staatje.

Leeftijd	Mannen		Mannen en vrouwen	
	Aantal	Frequentie	Aantal	Frequentie
Jonger dan 30 jaar	5	65 p.u.	10	59
30 - 40 jaar	22	55 "	30	57
40 - 50 "	18	49 "	29	52
50 - 60 "	10	48 "	21	47
60 jaar en ouder	17	42 "	18	42
Totaal	72	50 "	108	51

Bij de verstreping van de woning- en gezinstelling werd van twee partijen van ca. 60 000 ponskaarten (27 kolommen) nagegaan in welke kolommen bij de visuele controle fouten in de verstreping werden geconstateerd. In 1% van de kaarten bleek de verstreping van de huurklasse foutief, een verstreping waarbij de week- of maanduur met gebruikmaking van een hulptabel moest worden ondergebracht in een jaarhuurklasse. Bij de tweede partij was dit percentage foutkaarten 0,7. Voorts leverden de kolommen 3, 4 en 9 0,3 tot 0,4% foutkaarten op, doordat hier gecodeerd moest worden door rekening te houden met twee antwoorden op de vragenlijst.

Voor alle andere kolommen varieerde het percentage tussende 0,01 en 0,15. In totaal moesten per partij ca. 1 500 000 streepjes geplaatst, waarvan er ca. 2 000 foutief waren. Deze fouten werden met gebruikmaking van het vlakgom op de lop van het mark-sensing potlood verbeterd.

Bij de verstreping van de volkstellingkaarten der beroepsloren (16 kolommen) werd een speciaal onderzoek ingesteld naar het verband tussende snelheid der verstreping en het foutenpercentage. Aan 180 bewerkers, die nooit verstreept hadden werden achtereenvolgens ca. 20 partijen van ca. 600 kaarten ter verstreping gegeven.

De eerste partij werd door mannen en vrouwen verstreept met een snelheid van 52 kaarten per uur en een foutenpercentage van 5½% verstrepte kolommen. Zeer geleidelijk liep de snelheid op (3e partij 70; 5e 82; 8e 92; 13e 101); bij de 17e partij, d.w.z. na ruim 10 000 kaarten verstreept te hebben, verstrepten de mannen 112 en de vrouwen 122 kaarten per uur.

Het foutenpercentage daalde vrij snel tot 3% bij de 3e partij en bleef vervolgens vrij constant iets onder de 2½%, zowel voor mannen als voor vrouwen.

De geleidelijke toeneming van de snelheid had dus geen schadelijke invloed op het foutenpercentage. Tevens bleek, dat de personen onder de 30 jaar met hun grotere snelheid een geringer foutenpercentage hadden dan de ouderen boven de 50 jaar.

Al is het mogelijk gebleken met mannen en vrouwen van alle leeftijden dit werk tot een goed einde te brengen, duidelijk kwam naar voren, dat vrouwen van jeugdige of middelbare leeftijd het meest geschikt waren voor dit werk en tevens het best het geestdodend karakter van dit werk konden weerstaan. Bij een volgende volkstelling ware te overwegen de "mark-sensing" methode slechts toe te passen voor de personen zonder beroep, waarvan de formulieren in het geheel niet gecodeerd behoeven te worden, maar direct gereed zijn voor verstreping. De formulieren van personen met beroep zouden dan normaal geponst kunnen worden.

7. De codering van de beroepstelling

De formulieren van de personen met een beroep konden eerst verstrept worden, wanneer daarop de codering van de bedrijfsklasse en -groep, de positie in het bedrijf, de sociale beroepsgroep en het beroep, zomede eventueel de aard der overheidsdienst was aangebracht. Deze codering is zeer tijdrovend en vereist een hogere intelligentie bij de codeurs. De typering der bedrijfsklassen verliep met een zeer hoog tempo, daarop volgde een sortering naar bedrijfsklasse en per bedrijfsklasse een typering van de bedrijfsgroep, waarbij de bedrijfsklasse vanzelf gecontroleerd werd, doordat van een alfabetische klapper per klasse werd gebruikgemaakt.

In derde instantie moest met behulp van de uitvoerige beroepsklapper de positie, de beroepsgroep en het beroep worden vastgesteld. Vooral in deze fase moesten vele formulieren worden uitgeschoten voor nadere informatie. Een speciale correspondentie-afdeling verzorgde deze navraag met behulp van speciale navraagbrieven, welke in de meeste gevallen aan de werknemers zelf gezonden moesten worden daar het adres van de werkgever niet op het formulier werd gevraagd. Over ca. 150 000 personen moesten nadere inlichtingen worden ingewonnen, waarmede niet minder dan 125 manmaanden gemoeid zijn geweest.

Bij tal van grootbedrijven was de invulling door de werknemers zeer goed, doordat overeenkomstig het verzoek dienaangaande in de verschillende vakbladen vanwege het bedrijf bij de loonuitreiking een schriftelijke opgave van de juiste beroeps- en bedrijfsaanduiding aan elke werknemer was verstrekt.

Aangezien in het algemeen geen behoorlijke typering van bedrijf en beroep te verkrijgen is met behulp van codeurs, die niet op de hoogte zijn van de structuur van het bedrijfsleven en de daarin uitgeoefende beroepen, moest de controle van deze werkzaamheden grotendeels geschieden door een ploeg van ca. 25 deskundigen, hoofdzakelijk vaste medewerkers van het Bureau, die hiervoor gedurende een aantal maanden geregeld overwerk moesten verrichten.

8. De machinale bewerking

Met uitzondering van de statistiek der gestichten en instellingen is de gehele telling machinaal verwerkt.

Het I.B.M. machinepark was als volgt samengesteld (naar machine-maanden)

	2e halfj. '47	1e halfj. '48	2e halfj. '48	1e halfj. '49	2e halfj. '49	1e halfj. '50	Tot.aant. mach.- maanden
Mark-sensing reproduceermach. (type 513)	11	12	16	12	2	-	53
Sorteermachine met 1 telbank (type 75)	6	6	6	6	6	-	30
Sorteermach. met 2 telbanken (type 75)	15	48	48	48	22	-	181
Censusmachine met 3 telbanken (type 073/4)	7	18	18	18	12	11	84
Tabelleermachine (type 416)	11	12	10	12	9	2	56

Het automatisch ponsen met behulp van de mark-sensing reproduceermachine I.B.M. type 513 had als bezwaar, dat deze hulpmachine minder geschikt was voor een continue gebruik gedurende een groot aantal maanden. Het storingspercentage varieerde diensgevolge tussen 15 en 25%. Voorts bleek het nodig om de machine bij het niet-ponsen of dubbelponsen van kolommen die enkelvoudig geponst moesten worden te laten stoppen, teneinde een merkkaart tussen te voegen. Dit was een veel veiliger methode om de te corrigeren kaarten te traceren dan het iets laten verschuiven van de betreffende kaart. Deze methode werkte echter wel vertragend op de produktie.

Bij de woning- en gezinstelling was de gemiddelde doorloop 1 780 kaarten per uur, bij de volks- en beroepstelling 1 580 kaarten.

Tegelijk met het automatisch ponsen werd door toevoeging van een moederkaart de codering van de provincie, het economisch-geografisch gebied en de gemeente in iedere kaart gestansd. Enkele verstrepingen (zoals geboorteaarklasse en bedrijfsklasse) zijn op twee of zelfs drie kolommen geponst, zulks met het oog op het gebruik dersorters met telbanken. De tegelijkertijd voor sorteren en tellen te gebruiken kolommen mochten niet meer dan tien posities uitelkaar liggen.

De kaarten van de volks- en beroepstelling moesten, voor zover deze betrekking hadden op personen met een beroep, tweemaal door de machine gevoerd worden, daar zowel de voorzijde als de achterzijde van de kaart was gebruikt om gegevens te verstrepen. De toepassing van een tweezijdige verstreping is wellicht uniek geweest, zeker op zo grote schaal. Bijzondere moeilijkheden hebben zich hierbij niet voorgedaan. Wel stond vast, dat de kaarten diensgevolge niet verwerkt zouden kunnen worden door een collator, doch hieraan bestond toch geen behoefte.

De bedrukking van de kaarten was wel een zaak, die bij ondere accuratesse en zorg vereiste. Grote partijen kaarten zijn onbruikbaar gebleken door een lichte ribbeling in de kaart ten gevolge van een te straf gesteld geleidewieltje in de drukmachine, terwijl ook een lichte verschuiving van de papierstrook bij de bedrukking vooral in de bovenponningen moeilijkheden heeft veroorzaakt.

Afgezien van deze bezwaren zijn dus in een periode van 23 maanden 53 machinemaanden nodig geweest om de 12,1 mln ponskaarten, waarvan 35% tweemaal

doorgevoerd moest worden, voor verdere machinale verwerking gereed te maken. Per maand zijn per machine dus gemiddeld ruim 300 000 kaarten doorgelopen. Dit gemiddelde is vooral bereikt door de machines ook 's avonds te benutten.

De verdere machinale verwerking is geschied volgens verschillende schema's, waarbij steeds de gemeente als eenheid van bewerking is genomen. De bewerking met de censusmachine verliep uiteraard volgens een ander bewerkingschema, dan die met behulp van de tellende sorteermachine. Bij de eerste konden naast sortering op één kolom drie andere kolommen geteld worden, waarvan de uitkomsten konden worden afgedrukt. Het zijn vooral de grotere gemeenten, die op deze wijze bewerkt zijn. Bij de sorteermachines met twee telbanken kon naast de sorteerkolom slechts 1 kolom extra geteld worden. De uitkomsten moesten van de telbanken worden overgenomen. Teneinde sorteringen uit te sparen werd bij de tabelleermachine zoveel mogelijk gebruikgemaakt van zgn. "digit-selectors".

Bij de gehele telling is geen gebruikgemaakt van totaalkaarten. Bij de volks- en beroepstelling zijn de gemeenten met minder dan 20 000 inwoners per provincie tezamen nogmaals machinaal geteld en de uitkomsten zijn met de hand samengeteld met die van de gemeenten met 20 000 en meer inwoners tot provinciale totaalcijfers. Hieruit zijn eveneens met de hand Rijkstotalen samengesteld door optelling van de gemeentelijke cijfers

Aantal doorloopkaarten (x 1 miljoen)

	Sorter en census	Tabelleermachine	Totaal
Woning- en gezinstelling	36	6	42
Volks- en beroepstelling c.a.	190	32	222
Totaal	226	38	264

De gehele machinale bewerking heeft in een periode van 116 weken 2 450 manweken gevraagd. Het tweede halfjaar 1947 was de bezetting nog zeer gering, het eerste halfjaar 1949 33 man, aangezien toen met een twee-ploegenstelsel gewerkt is.

Speciale bewerkingen waren nodig voor de 2½ miljoen ponskaarten der gehuwde mannen ten behoeve van de statistiek der huwelijksvruchtbaarheid, voor de 550 000 ponskaarten der buiten hun woongemeente werkenden voor de forensenstatistiek en van de rond 40 000 ponskaarten der academisch gevormden.

Bovendien is zeer veel gebruikgemaakt van de mogelijkheid om tegen betaling speciale gegevens voor bepaalde wijken of buurten van gemeenten te verkrijgen.

9. Het kopijsmaken

Bij het kopijsmaken zijn in de jaren 1948 en 1949 gemiddeld 22 man betrokken geweest. Hun hoofdtaak was het inzetten van de uitkomsten van de machinale tellingen op voorgedrukte transparantbladen formaat A4, de controle van de tellingen onderling en het gaafmaken van kleine verschillen. De kopijsmakers werden uit het personeel geselecteerd op grond van net, duidelijk leesbaar handschrift en grote accuraatesse. De cijfers werden met Oostindische inkt geplaatst om een goede lichtdruk te verkrijgen, en bij noodzakelijke correctie konden de cijfers eenvoudig geradeerd en verbeterd worden.

Teneinde een juist inzetten en het gemakkelijk horizontaal totaliseren te bevorderen werden de cijfers, die betrekking hadden op de vrouwelijke bevolking met rood ingezet, hetgeen in de lichtdruk nauwelijks zichtbaar was. Alle tellingen waren in de machinale bewerking steeds afzonderlijk verricht voor mannen en vrouwen, zodat het inzetten toch eerst voor de mannen en daarna voor de vrouwen moest geschieden.

De volledige uitkomsten van de tellingen zijn vastgelegd op ca. 40 000 transparanten, die naar behoefte gelichtdrukt kunnen worden. Ook de tabellen, die gepubliceerd werden in de serie "Mededelingen" en de verschillende boekwerken zijn uiteraard door de kopijsmakers samengesteld, waarbij dikwijls veel recapitulatiewerk en het berekenen van percentages nodig was.

10. De publikatie der uitkomsten

De publikatie der uitkomsten heeft op drieërlei wijze plaatsgevonden, waarbij de gedachte voorop stond om steeds zo snel mogelijk het gereedgekomen cijfermateriaal beschikbaar te stellen. De traditionele vorm van uitgave van boekwerken betekent in de eerste plaats steeds een aanzienlijke vertraging en in de tweede plaats een beperking van het gepubliceerde materiaal, daar anders de publikaties te omvangrijk en dus te duur worden. Zo zijn de volledige uitkomsten per gemeente van de beroepstelling 1930 slechts op leggers beschikbaar en alleen per economisch-geografisch gebied gepubliceerd in een

zeer omvangrijk boekwerk. Deze leggers zijn in de jaren na de telling onnoemlijk veel geraadpleegd en bij gedeelten overgeschreven, terwijl de gepubliceerde cijfers slechts voor beperkte doeleinden gebruikt konden worden. Mede met het oog op het sterk toegenomen gebruik van statistische gegevens voor regionale en lokale onderzoekingen is daarom besloten de telling praktisch geheel per gemeenten en soms zelfs per wijk te bewerken en de uitkomsten in de vorm van lichtdruktabellen ter beschikking te stellen. Deze publikatievorm is een zeer groot succes gebleken. Voor elke gemeente werd zowel voor de uitkomsten van de woning- en gezinstelling, als voor die van de volks- en beroepstelling een standaardverzameling van tabellen gebundeld tot een boekje met omslag. In totaal werden tot en met 31 december 1956 27 500 van deze boekjes afgeleverd. Daarnaast is op zeer grote schaal gebruik gemaakt van de mogelijkheid om afzonderlijke tabellen te bestellen. In totaal werden ca. 155 000 losse bladzijden verkocht.

Het totaal aantal gelichtdrukte bladzijden (incl. die van de boekjes) bedroeg rond 450 000.

Van de topografische bladen schaal 1 : 25 000 werden ca. 17 000 bladen (formaat A3) met de wijk- en buurtindeling afgedrukt o.m. ten behoeve van de gebruikers van de voor onderdelen van gemeenten gedetailleerde cijfers.

In augustus 1947 zijn voor alle gemeenten, wijken en buurten de voorlopige uitkomsten van de woning- en gezinstelling in lichtdruk gepubliceerd, waarvoor gebruik werd gemaakt van de recapitulatiestroken van de telregisters, welke door de gemeenten het eerst zijn ingezonden. Voor deze voorlopige uitkomsten bestond grote belangstelling, temeer daar hiermede meteen een eerste indruk werd verkregen van de omvang en verspreiding van het woningtekort. Aan deze voorlopige uitkomsten voor de grote gemeenten, de provincies en het Rijk werd de eerste "Mededeling" gewijd.

De definitieve uitkomsten van de woning- en gezinstelling bevatten in totaal bijna 11 000 bladzijden met niet minder dan 27 000 tabellen. In februari 1948 konden de uitkomsten voor de eerste provincie worden gerecapituleerd en in maart verscheen de tweede "Mededeling", gewijd aan de definitieve uitkomsten van de woning- en gezinstelling in de provincie Zeeland. Op 1 juli 1948 stonden de boekjes reeds voor 1 011 van de 1 016 gemeenten ter beschikking en in oktober 1948 waren ook de uitkomsten van de grootste gemeenten, alle provincies en het Rijk in lichtdruk gereed. In hetzelfde jaar verschenen reeds voor 155 gemeenten de boekjes van de volks- en beroepstelling.

In maart 1949 kon wederom als eerste de provincie Zeeland worden gerecapituleerd. De uitkomsten van de laatste gemeente verscheen in oktober 1949, terwijl vóór het einde van het jaar ook de recapitulaties voor alle provincies en het Rijk volledig in lichtdruk ter beschikking stonden.

De definitieve uitkomsten van de volks- en beroepstelling omvatten 27 000 bladzijden met ruim 24 000 tabellen.

In totaal zijn er 12 medelingen verschenen, 4, 6 of 8 bladzijden tellende. Deze medelingen, gewijd aan de belangrijkste uitkomsten der telling, zijn op grote schaal gratis verspreid.

Ten slotte zijn aan de uitkomsten van de telling een aantal boekwerken gewijd, waarin een uitvoerige inleiding op het verzameld materiaal is gegeven. Deze publikaties verschenen in offset-druk en werden behoudens enkele daarin opgenomen cartogrammen geheel verzorgd door de Reprografische Dienst van het C.B.S. De samenstelling van deze inleidingen heeft vrij veel tijd gevraagd, mede door mutaties in de wetenschappelijke staf van de afdeling en samenvoeging van de afdeling Algemene tellingen met de afdeling Bevolkingsstatistiek, een samenvoeging die in augustus 1949 tot stand kwam. De eerste

Overzicht van de oplagecijfers en de verkoop van de verschillende publikaties

	1e oplage	1e herdruk	2e herdruk	Totaal	Verkoop in:							Totaal	
					1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955		1e halfj. 1956
Serie A no. 1	600			600						148	3	4	155
2	550	100		650			93	18		14	7	4	136
3	500	100		600		157	14	12		7	5	1	196
4	500	150		650		79	28	9		10	4	5	135
5	750			750	181	31	6	5		7	3	-	233
Serie B no. 1	750			750	194	50	26	28		18	20	10	346
2	500	200	500	1 200	332	58	29	33		19	8	2	494
3	600			600	7	122	7	6		3	2	-	157
4	400			400				59		8	3	3	73
5	1 000	250		1 250	553	104	55	64		40	32	16	864
6	500			500			49	17		6	5	3	80
Lijst Beroeps- indeling	100	100		200			38	19		18	14	3	92
Lijst van plaatsnamen	150	50	100	300	18	55	14	8		29	19	6	149

samenvattende publikaties verschenen in juli en oktober 1949, de laatste in september 1953 en april 1954.

Er zijn twee series gemaakt, de eerste beperkte zich in het algemeen tot Rijks- en provinciale cijfers en telde bijna 750 bladzijden, de tweede had betrekking op de belangrijkste uitkomsten per gemeente en telde 600 bladzijden. Voor de titels, omvang, prijs en data van verschijnen, zij verwezen naar de bijlagen. Hiermede gaat een overzicht van de oplaagcijfers en de verkoop van de verschillende publikaties. Van elke statistische publikatie zijn 200 exemplaren gratis verstrekt aan de leden der Staten-Generaal en de Centrale Commissie voor de Statistiek, terwijl ca. 150 exemplaren gedeeltelijk in ruilverkeer ter beschikking zijn gesteld van bibliotheken in binnen- en buitenland.

Tenslotte zij nog melding gemaakt van het feit, dat in samenwerking met het Bureau van de Rijksdienst voor het Nationale Plan een aantal cartogrammen werd gepubliceerd. 12 cartogrammen betreffende de uitkomsten van woning- en gezinstelling in diverse nummers van het Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw en 18 cartogrammen betreffende de volks- en beroepstelling in het Tijdschrift voor economische en sociale geografie. In Serie A no. 1 zijn deze cartogrammen vermeld met opgave van de afleveringen van de tijdschriften, waarin zij zijn opgenomen.

HOOFDSTUK V

De kosten van de 12e Volkstelling

Aangezien vóór 1950 het Centraal Bureau voor de Statistiek nog niet over een volledige kostprijsadministratie beschikte is een geheel zuiver beeld van de kosten van de 12e Volkstelling niet te verkrijgen. Voor deze telling is echter een aparte post in de begroting van het Ministerie van Economische Zaken opgenomen voor de jaren 1947 t/m 1950. Blijkens hiernavolgend overzicht is in totaal onder het hoofd 12e Volkstelling een bedrag van rond f 2 915 000 geboekt. In dit bedrag zijn niet begrepen de salarissen van de leidinggevende staf, bestaande uit 10 à 14 ambtenaren van het Bureau, terwijl van de kosten voor verzending van dienststukken slechts f 2 000,- ten laste van de volkstelling en f 26 300 ten laste van het C.B.S. geboekt is. Meer dan de helft van het totaalbedrag (nl. f 1 762 000) heeft betrekking op personeelsuitgaven, w.o. f 100 000 voor overwerk uitgegeven.

Van de materiële kosten waren de belangrijkste posten: de uitkering aan de gemeentebesturen van f 575 000, gebaseerd op een uitkering van f 0,06 per getelde inwoner, het drukwerk f 210 500, de huur van I.B.M. - machines f 153 300 en de aanschaffing van ponskaarten f 67 500.

De aanschaffingen voor inrichting bedroegen f 33 700, w.o. begrepen de aanschaffing van een personenauto, welke later door het Bureau is overgenomen.

Tot slot volgt nog een overzicht van de verdeling der kosten over de woning- en gezinstelling (W.G.T.) enerzijds en de volks- en beroepstelling (V.B.T.) anderzijds. Bijna 1/3 der totale kosten is toe te rekenen aan de woning- en gezinstelling, waarbij een aantal posten zijn omgesleuteld, in het algemeen naar verhouding van het aantal gewerkte manmaanden. Onder de rubriek algemene kosten werden gerubriceerd de huisvestings-, bureau- en reiskosten, alsmede de salarissen van tijdelijk personeel, belast met leiding resp. werkzaamheden op enige administratieve afdelingen van het Bureau.

De aandacht zij gevestigd op het feit, dat de gehele mechanische bewerking van de woning- en gezinstelling ruim f 100 000 kostte, d.w.z. f 0,04 per

wooneenheid, terwijl de mechanische bewerkingskosten van de volks- en beroepstelling bijna f 275 000 bedroeg, d.w.z. minder dan f 0,03 per inwoner.

De totale kosten van de woning- en gezinstelling bedroegen f 0,37 per wooneenheid, die van de volks- en beroepstelling f 0,21 per inwoner.

In de periode 1947 t/m 1950 werd ruim f 40 000 ontvangen voor het verstrekken van gegevens hoofdzakelijk in de vorm van gelichtdrukte publicaties, welke à f 0,10 per bladzijde verkocht werden.

Kosten 12e Volkstelling naar personele en materiële kosten (1947 t/m 1950)

I. <u>Personele kosten</u> (excl. vaste kern afdeling A.T.)			
Salarissen (incl. soc. lasten)	f	1 659 200	
Overwerk (" " ")	"	102 400	f 1 761 600
II. <u>Materiële kosten</u>			
1. <u>Huisvestingskosten</u>			
Huren en vaste lasten	f	3 500	
Brandst., verl., gas, water	"	9 600	
Stroomverbruik	"	2 000	
Schoonh. gebouwen	"	12 100	" 27 200
2. <u>Bureaunkosten</u>			
Kantoorbehoeften	f	10 900	
Kettingpapier	"	2 600	
Huur machines	"	153 300	
Initial payment	"	17 400	
Porti, telef. en telegr.	"	8 400	
Verzending dienstst.	"	2 000	1)
Vrachten	"	9 000	
Drukwerk	"	210 500	
Ponskaarten	"	67 500	" 481 600
3. <u>Reis-, verbl. en verpl. kosten</u>			
Locaal vervoer	"	800	
Verplaatsingskosten	"	24 400	
Dienstreizen	"	2 600	
Vervoermidd. eigen dienst	"	2 300	" 30 100
4. <u>Overige uitgaven</u>			
Vertaalwerk	f	100	
Keuring personeel	"	3 700	
Vergoeding aan Gemeente-besturen	"	575 000	
Diversen	"	1 500	" 580 300
			" 33 700
III. <u>Aanschaffingen</u>			
<u>Totaal-generaal</u>			f 2 914 500

1) Werkelijke kosten f 28 300; f 26 300 geboekt ten laste van C.B.S.

Verdeling kosten over W.G.T. en V.B.T.

	Totaal te verdelen bedrag		Waarvan ten laste			
			W.G.T.		V.B.T.	
I. Direct localiseerbare kosten						
a. Kosten handbew.						
1. Inventarisatie	f 253 800		f 253 800		-	
2. Classificatie	" 253 500		-		f 253 500	
3. Verstrepen	" 568 400		" 145 200		" 423 200	
4. Kopijmaken	" 162 500		" 51 100		" 111 400	
5. Overige werkz.	" 63 300	f 1 301 500	" 24 800	f 474 900	" 38 500	f 826 600
b. Kosten mech.bew.						
1. Personele kosten	f 131 800		f 51 700		f 80 100	
2. Materiële "	" 242 800	" 374 600	" 49 600	" 101 300	" 193 200	" 273 300
c. Drukkosten enquête- materiaal		" 156 300		" 78 300		" 78 000
d. Publikatiekosten		" 39 900		" 7 300		" 32 600
Totaal		f 1 872 300		f 661 800		f 1 210 500
II. Bijzondere kosten						
a. Vergoeding aan ge- meentebesturen	f 575 000		f 115 000		f 460 000	
b. Bewerking gegevens gestichten	" 20 300		" 8 100		" 12 200	
c. idem varende en rij- dende bevolking	" 10 500		" 4 200		" 6 300	
d. splitsen telmateri- aal en register- controle	" 112 500	" 718 300	" 9 000	" 136 300	" 103 500	" 582 000
III. Algemene kosten		" 290 200		" 116 100		" 174 100
IV. Aanschaffingen		" 33 700		" 13 500		" 20 200
Totaal-generaal		f 2 914 500		f 927 700		f 1 986 800